

TOLDY FERENC IRODALOMTÖRTÉNETI MŰVEI A
GIMNÁZIUMI OKTATÁSBAN

Magyarországon a hosszan tartó feudális elnyomás következménye, hogy amíg anyanyelvünk az oktatásban jogát ki nem vívta, iskolai magyar irodalomtanításról sem beszélhetünk. Az államkormánytól kiadott legrégibb tantervek közül sem az első (1777), sem a második (1806) Ratio Educationis nem biztosított arra lehetőséget. Nem találhatók ide vezető nyomok az autonóm felekezeti középiskolák régibb tanterveiben sem.¹

Az Entwurf néven ismert 1849-ben kelt és 1850-ben Magyarországon is minden nyilvános jogú középiskola számára kötelezővé tett birodalmi tanterv viszont a nemzeti (pontosabban a nemzetiségi) nyelvet és irodalmat itt sem hagyhatta ki a tantárgyak közül.

Az I—II. osztályban heti 4—4, a III.-ban heti 3 órában a nyelvtan mellett olvasás, helyesírás, beszéd- és értelemgyakorlat, a IV. és V.-ben irály- és szónoklattan, a VI—VII.-ben heti 3 órában magyar irodalomtörténet, a VIII.-ban az esztétika alapvonalai volt a tantervi anyag, minden pontosabb körülhatárolás nélkül.

Az 1861-ben visszaállított helytartótanács lényegében továbbra is fenntartotta az addigi középiskolai tanulmányi rendszert, csak a VI—VII—VIII. osztályokban eszközölt rajta kisebb módosítást azzal, hogy az irodalomtörténet és esztétika helyett heti 4—4 órában olvasmányokat írt elő a magyar literatúrából.² Az olvasmányok előtérbe állítása nyilván nem az irodalomtörténet eltörlését, illetve mellőzését jelenti, hanem azt az igényt, hogy lexikális adatok helyett olvasmányok időrendi tárgyalásával kell a tanulók irodalomtörténeti áttekintését biztosítani.

Az Eötvös Józsefet követő közoktatásügyi miniszter, PAULER Tivadar 1871-ben kiadott tanterve nem más, mint az Entwurf módosítása. Eszerint a nyolc osztályos gimnázium két külön tagozatból (algymnasium és főgymnasium) áll.³

A bennünket közelebbről érdeklő főgimnázium magyar tantervében az előzőkhöz képest a következő változás történt: V. osztály: heti 3 óra. Az elbeszélő és leíró prózai és költői műfajok elméleti és gyakorlati ismertetése. Megfelelő írásbeli gyakorlatok minden héten egyszer. VI. osztály: heti 3 óra. A lantos és tanköltészet műfajainak elméleti és gyakorlati ismertetése. Írásbeli gyakorlatok, mint az V. osztályban. VII. osztály: heti 3 óra. A szónoklat és dráma elméleti és gyakorlati ismertetése. Havonként legalább egy írásbeli gyakorlat. VIII. osztály: heti 3 óra. A magyar nyelv és irodalom történetének vázlata, kapcsolatban a művelődés történetével s tekintettel Magyarország oknyomozó történetének előadására. Írásbeli dolgozatok, mint a VII. osztályban.

¹ Pl. az 1806-i „álmosdi” református szabályzat, vagy az 1820-i nagyenyedi „Norma Discendi”: *Klamarik* János: A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással. Bp. 1893. 170—175.

² Uo. 136—137.

³ Uo. 155.

A gimnáziumi magyartanítás útja tehát elméleti fokozatokon, stilisztikai, retorikai és poetikai tanulmányokon át vezetett az irodalomtörténeti rendszerezésig. Az első magyar irodalomtörténeti jellegű művek⁴ részint latinnyelvűségük, részint az anyag sajátos feldolgozási módja miatt iskolai használatra alkalmatlank voltak, ezért az induláskor e tárgy iskolai tanításához TOLDY Ferenc irodalomtörténeti munkái szolgáltak alapul.⁵

Toldy irodalomtörténeti munkásságának általános jellemzése

Csak a reformkor legjobbjaira jellemző hazafias lelkesedéssel magyarázható az a lankadatlan szorgalom és felelősségtudat, amellyel ez a német származású (családi nevén Schedel, 1805—1875), de izzó magyarrá vált tudós az ismeretlen hatalmas magyar irodalmi anyagot felkutatta, tudományosan rendszerezte, értékét tudatosította, és egész életét a nemzet irodalmi nevelésére szentelte.

A „magyar irodalomtörténetírás atyjá”-nak tudományos rangját és jelentőségét már fölmérte a szaktudomány. Rámutattak irodalomtörténeti koncepciójának ideológiai gyökereire,⁶ és föltárták irodalomszemléletének fejlődését, változásait.⁷ HALÁSZ Előd Toldy Ferenc Vörösmarty-értékelésének elemzésével világította meg ezt a folyamatot.

Lényegesebb megállapításai a következők: Toldy már első írásaiban (*Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály epikus munkáiról*) az irodalom és a kor között valamiféle kapcsolatot lát meg, és sejteti, hogy az új irodalom a maga korának művészete, nem a véletlen eredménye, hanem valamilyen fejlődésnek következménye. Az irodalom nem mindenkinek, hanem csak a „magasabb lelkeknek” szól: Ez azonban szerinte nem csupán a nemességet jelenti, hanem azt a polgári honoratior réteget is, amelyik magáévá teszi a haladó nemesség reformköveteléseit, de az osztályharcról nem tud, és nem is akar tudni. Toldy úgy véli, hogy a történelmet csak a kiváló emberek viszik előre, a tömegek ebből a szempontból nem számítanak, a kritikust is az egyes emberek ábrázolása érdekli csupán. Szerzőnk a jellemek vizsgálatát VÖRÖSMARTY szemléletéhez igazodva a maguk zártságában végzi. A realitáshoz csak azzal a kérdéssel jut el: hogyan alakítják a jellemek a valóságot; az eseményeket aszerint bírálja, milyen mértékben folynak a jellemekből. Ennélfogva kritikai megjegyzései, melyekkel a valószínűtlenségeket akarja ki- kapcsolni, légiures térben mozognak. Már pedig a kritikának a művet az objektív társadalmi folyamat megnyilvánulásaként kellene felfognia, nem pedig a romantikus esztétika idealista kategóriáiban.

⁴ Czoitinger Dávid (1616—1743): *Specimen Hungariae literatae*. Altdort, 1711.; *Rotarides Mihály* (1715—1747): *Historicae hungaricae literariae lineamenta*. Altonaviae et Servestae, 1745.; *Bod Péter* (1712—1769): *Magyar Athenas*. Nagyszeben, 1766.; *Wallaszký Pál* (1742—1824): *Conspectus reipublicae literariae in Hungaria ab initiis Regni ad nostra tempora delineatus*. Posonii et Lipsiae, 1785. 2. Buda 1808.; *Horányi Elek* (1736—1809): *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, quam excitat A. Horányi*. 3 kötet Viennae et Posonii, 1775—77.; *Nova Memoria I*. Pest, 1792.; *Scriptores piarum scholarum*. 2. kötet. Buda, 1809.; *Pápay Sámuel* (1770—1827): *A magyar literatura esmérete*. Veszprém, 1808.; *Zimmermann Jakab*: *Magyar irodalom*. Bécs, 1843.; 2. kiad. Buda, 1845. *Szuppán Zsigmond* (1814—1881): *A magyar s külföldi irodalomtörténet*. Pozsony, 1847.; *Ferenczy Jakab Zsigmond* (1811—1884): *Magyar irodalom és tudományosság története*. Pest, 1854.

⁵ *Toldy Ferenc* (1805—1875): *A magyar nemzeti irodalom története*. 2 kötet. Pest, 1851.; *Magyar Chrestomathia*. Pest, 1853.; *A magyar költészet története*. Pest, 1854.; *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől Kisfaludy Sándorig*. Pest, 1855.; *A magyar nemzeti irodalom története a legregőbb időktől a jelenkorig rövid előadásban*. Pest, 1864—65, 1868, 1872, 1878.; *Irodalomtörténeti Olvasókönyv*. Pest, 1868.

⁶ *Berczik Árpád*: Toldy és Gervinus, *Filológiai Közöny*, 1958. 462—470.

⁷ *Halász Előd*: Vörösmarty és Toldy. *Tiszatáj*, 1955. 351—62.

A *Handbuch der ungarischen Poesie* (1828) című mű teljes mértékben a vezető-réteg kialakításának jegyében áll. A köztünk élő németek számára akarja a magyar irodalmat megközelíthetővé tenni. Helytelen szemlélet, hogy a történelmi tudat kialakításától reméli a társadalmi lét megváltozását. Érdeme viszont, hogy a múltat nem önmagáért hozza elő, mint a reakciós nemesi szemlélet, hogy oda meneküljön, hanem azért, hogy a jelent jobban megértse és megérttesse. Tévedése, hogy a fejlődést az irodalmi formák fejlődésében keresi, tehát formatörténetet, esztétörténetet ad, ezért részletmegállapításainak jelentékeny része is téves. A továbbiakban alaposan elemzi HALÁSZ azt is, miként igyekezett Toldy ebben a művében nyomon követni a „nemzetiség” megnyilvánulását, hogyan értelmezte a KISFALUDY Sándor és a VÖRÖSMARTY költészetében megnyilvánuló „nemzetiség” közti különbséget. Végső következtetése szerint TOLDY, fejlődése ellenére is, változatlanul idealista maradt: a tudatot akarta átalakítani az irodalom és a műveltség segítségével, a gazdasági tényezőket viszont változtathatatlan adottságoknak tartotta.

A gimnáziumi oktatásban használt Toldy-művek

1. Az 1851-ben megjelent *Magyar nemzeti irodalom története* c. két kötetes mű HORVÁTH Cyrillnek, az MTA rendes tagjának, a „pesti nagygymnasium igazgatójának” felszólítására készült, de ezenkívül munkára ösztönözte szerzőjét saját vallo-mása szerint az is, hogy „e tudomány (ti. a magyar irodalomtörténet), mely eddig az egyetemenél is inkább név, mint valóság üzetett, egyszerre rangjához méltó állást nyert az által, hogy az új tanrendszerben a középtanodák tárgyai közé soroztatott: miért a közoktatást kormányzó főhatóságnak őszinte hálával tartozunk; s nem hiányoztak a hazai tanító karnak buzgó tagjai, kik képesek is, készek is azt, mit részletes elődolgozások e mezőn lendítettek, a tanszékről birtokká tenni: de hiányzott a nem várt percben egy alkalmas kézikönyv, mely a rendszeres elő-adásnak vezérfonalául szolgáljon.”⁸ A tudományos rendszerezés mellett tehát gyakorlati célt is szolgált a mű azzal, hogy az 1850-es, 60-as években a gimnáziumi irodalomtörténet tanításához engedélyezett tankönyvként szerepelt.⁹

A magyar irodalom történetéből ez a kiadvány csak az ó- és középkort tartalmazza. A széles alapvetést és a nagy terjedelmet (I. kötet: 196 lap, és 63 lap példatár; II. kötet: 118 lap, és 75 lap példatár) azzal indokolja szerzőnk, hogy az irodalom különféle jelenségeit csak az azokat meghatározó országos, egyházi és tudományos állapotokkal összefüggésben lehet megérteni. Nem mellőzhette a nyelv történetének figyelemmel kísérését sem, mert az „oly bensőleg van az irodalom fejlődésével összenőve, hogy annak tagadhatatlanul egyik lényeges részét teszi”, tehát ezért nem mellőzhető. A tanár egyébként önállóan döntheti el, hogy tanítványai készségének és tehetségének figyelembe vételével milyen mértékben fogja ezeket a részeket tárgyalni. Haszonnal forgatott forrásai közt HORVÁTH István, CZEH, LÁNYI, WENZEL és DÖBRENTAI Gábor nevét emlegeti. Ez utóbbit főként nyelvtörténeti vonatkozásban.¹⁰ A lehetőség szerint közvetlen forrásokból

⁸ Toldy i. m. III–IV.

⁹ Zsigmond Ferenc: A debreceni Kollégium és a magyar irodalom. Debrecen, 1940. 111.

¹⁰ Horváth István (1784–1846) történetíró, pesti egyetemi tanár; Czeh János (1798–1854) cs. és kir. tanácsos, történettudománnyal, oklevelek, régi pénzek és emlékek gyűjtésével foglalkozott; Lányi Károly (1812–1856) rk. plébános, a MTA tagja, egyháztörténész; Wenzel Gusztáv (1812–1891) egyetemi tanár, akadémikus, történelmi és jogi tanulmányokkal foglalkozott; Döbrentei Gábor (1785–1851) irodalomtörténész, esztétikus, nyelvész.

dolgozott. A Példatárat a jó chrestomathiák hiánya miatt kapcsolja a könyvhöz. A szöveghűsége nagy gondot fordít. Pedagógiai okokból azonban a régi helyesírást a korabelihez igazítja, mert véleménye szerint a régies írásmód átvétele nem vonzólag, hanem taszítólag hat a régi irodalommal még csak most ismerkedő olvasó számára. Ezért nem akarta a célt az eszköznek föláldozni.

Az I. kötet 73 §-ra tagolódik. Ebből az első négy a következő témákat foglalja magában: az irodalom és az irodalomtörténet fogalmának meghatározása, a tudomány haszna és szüksége, a magyar irodalomtörténet felosztása az alábbi korszakok szerint: I. az ókor, vagy a kereszténység felvétele előtti, az idő, az önálló nemzetiség kora, II. a középkor, a kereszténység felvételétől a mohácsi vészig, a hit kora III. az újkor, a mohácsi vésztől a XVIII. század közepéig, az első virágzás kora, IV. a legújabb kor, a XVIII. század közepétől (1772) a XIX. század közepéig, a második virágzás kora. A magyar irodalomtörténet fejlődésének ez a periodizációja kisebb módosításoktól eltekintve a későbbi szerzőknél hosszú időn át érvényben maradt.

Az *ókort* tárgyaló első könyv három fejezetre (5—19. §) tagolódik. Az első a magyarok eredetét, honfoglalását, állami életét és vallását, a második a nyelv és írás kérdését, a harmadik pedig a költészet keretében a hun és magyar mondakört ismerteti a ma már túlhaladott korabeli tudományos kutatás alapján. A magyar kulturális örökség gazdagságának érzékeltetésére nyelvünket a sémivel, göröggel és szanszkrittal is rokonítja, továbbá állítólagos ősi magyar mondakörök létezését is feltételezi.

A *középkorral* (1000—1526) foglalkozó könyv (III—VII. fejezet, 20—73. §) a tanügyi viszonyokat, a magyar nyelv használatát és állapotát ismerteti igen részletesen. A Margit-legendával, bibliafordításokkal, vallási iratokkal és históriás énekekkel foglalkozó, nemzeti irodalom címet viselő VI. fejezet (64—70. §) háttérbe szorul a művelődéstörténeti témakörök mellett. Esztétikai jellemzés helyett a nagy gonddal felkutatott lexikális adatok felsorakoztatása különösen jól megfigyelhető a Pannónia megvételéről szóló ének ismertetésében (69. §).

Szerzőnk a nemzeti irodalom fogalmába a „deák irodalmat” is besorolja, és az 59. §-ban két oldalnyi terjedelemben foglalkozik az iskolás hittan, a politikai szónoklat, az első törvénytani kísérlet és a bölcsészeti mozgalom középkori latin nyelvű műveivel.

A II. kötet Mátyás és a Jagellók korának irodalmát tárgyalja hét fejezetben (74—113. §). Közülük azonban csak az V. és VI. foglalkozik szorosabb értelemben vett irodalommal. A történeti és hadi énekekről szólva (97. §) művek hiányában itt is BONFINI, GALEOTTI és ZSÁMBOKI visszaemlékezéseit idézi. A „Nemzeti irodalom” c. fejezet első részében (98. §) 40 magyar kódex pontos leírása és tartalmának megnevezése olvasható 22 oldal terjedelemben. Utána kisebb írott maradványok, bibliafordítások, példák, postillák, buzgalmi és liturgiai iratok ismertetése következik. A világi költészet termékei közül a következőket említi: Emlékdal Mátyás királyról, Egy gyászének Both János veszedelmén, Apáti Ferenc Feddő éneke, Szabadkai Mihály éneke Berisló Péter tetteiről. A Katalin legenda rövid (14 sor) bemutatásával végződő történeti áttekintésben lexikális adatokon túlmutató, értékelő, méltató szavak alig találhatók. Az irodalomismeret és műértés szempontjából legtanulságosabb a „versalkat mibenlété”-vel foglalkozó szakasz (93. §)

Legrészletesebben (I—IV. és VII. fejezet) ez a kötet is a történelmi, vallási, tudományos és nyelvi állapotokat vizsgálja, számba véve a XV. századi latin nyelvű irodalmat is (91—92—93. §). A deák költészet képviselői közül 21 nevet

említ, *Cesinge* János (Janus Pannonius) és *Taurinus* István kivételével majdnem mind olyanokat, akiket néhány latin nyelvű versük alapján nem sokáig őrzött emlékezetében az utókor. A Janus Pannonius ismertetésére fordított 18 sor az életrajzi vázlaton kívül csak a költemények műfaját említi, de az elégiákról megállapítja, hogy közülük némelyek „a kor legszebb művei közé tartoznak”. Az ún. vegyes prózaírók közt 20 név szerepel. Külön szakaszban (94. §) rövid áttekintés található a magyar birodalom különböző nyelvű nemzetiségeinek (dalmát, bosznia, horvát, szerb, német) irodalmi emlékeiről.

A vázlatos tartalmi áttekintésből és az anyag feldolgozásmódjának jellemzéséből látható, hogy ez a mű annak ellenére, hogy szerzője az akkor kezdődő középiskolai irodalomtörténet tanításának segítésére is szánta, nem a mai értelemben vett tankönyv, hanem tudományos magyar irodalomtörténet. A széles alapvetés folytán a két kötet sem öleli fel az egész tantervi anyagot, mindössze a reformáció koráig halad, az utána következő korok tanításában magára hagyta a tanárt. Eötvös József az első füzetek megjelenése után új gondolatok és magasabb fel fogás hiánya miatt lesújtó véleménnyel volt a műről.¹¹ Kifogásaihoz pedagógiai és didaktikai szempontból még hozzá kell tennünk, hogy az anyagot a tanulók életkori sajátosságainak megfelelően nem szelektálja, a jártasságok és készségek kialakítására gyakorlatokat, feladatokat nem tartalmaz, képek, facsimilék nem találhatók benne, nyelve, stílusa is nehézkes, tanulásra nem alkalmas. Külső kiállítás szempontjából a korabeli színvonalnak megfelelő. A jó szerkezeti tagolás és változatos betűtípusok alkalmazása biztosítja az áttekinthetőséget.

A didaktikai megfontoltság egyetlen megnyilvánulása a könyvben, hogy mindkét kötethez *Példatár*, mai kifejezés szerint szöveggyűjtemény kapcsolódik, az elsőhöz 14, a másodikhoz 17 szemelvénnel. Ezek közül a későbbi tankönyvekben legtovább szerepelt a Halotti beszéd, a Margit-legenda néhány részlete és a Pannónia megvételéről szóló ének, a II. kötet világi darabjai közül pedig Ének Szent László királyról, Emlékdal Mátyás király halálára és Apáti Ferenc Feddő éneke. A *Példatár* többi szemelvénye az iskolai oktatásban mélyebben nem tudott gyökeret verni. A szemelvényekhez kapcsolódó alapos nyelvi magyarázatok hozzájárultak a szövegértés megkönnyítéséhez éppúgy, mint a régi helyesírásnak a korabelivel való helyettesítése, illetve ezirányú megváltoztatása.

Ez a mű 1852-ben és 1862-ben kisebb bővítésekkel, néhány újabb adat betolásával, de lényeges változtatás nélkül második és harmadik kiadásban is megjelent. Az utóbbi előszava szerint azonban „a gymnasiumok kezeiből kivétellett”. A helyébe lépők viszont — mondja a jeles szerző kissé ironikus rezignációval — annyira megbecsülték, hogy (a középkorra nézve) mindenöket az utolsó részletig ebből írták ki. Azt az örömet azonban nem szerezték meg neki, hogy „legalább pontosak és hibátlanok volnának; folytatásaik pedig az újabb korszakok irodalma organicus életébe be kívántak volna hatni. Torzképei a históriának, nem látott vagy nem tanulmányozott dolgok alakítatlan chaosza”.¹² Jóleső érzéssel nyugtázza viszont a közönség részéről tapasztalható méltánylást, s ezt azzal igyekszik meghálálni, hogy megígéri a hátra levő kötetek elkészítését.

1862-ig, TOLDY könyve harmadik kiadásának időpontjáig valóban jelentek meg gimnáziumi használatra készült irodalomtörténeti tankönyvek (a LONKAY Antalé és a KÖRNYEI Jánosé), s ezek nyilván háttérbe szorították az elsősorban tudományos igényű és nem is teljes irodalomtörténetet az iskolai oktatásban. De hogy azt

¹¹ R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban. Bp. 1974. 267—268. (A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830—1860)

¹² Toldy i. m. 3. kiad. (1862) X.

tankönyvként vagy tanári kézikönyvként még a múlt század hatvanas éveinek elején is számon tartották, bizonyíték rá a Sárospataki Füzetekben név nélkül megjelent, elvi álláspontja és stílusa alapján joggal IMRE Sándornak tulajdonítható alapos tankönyvelemző tanulmány.¹³ Szerzője TOLDY művének tudományos értékéről és stílusáról elismeréssel szól, de egészében véve nem tartja olyan munkának, mely „akár az iskolákat kellőleg tekintetbe venné, s így azokban vezérfo-nalul vagy magántanulási segédkönyvként határozottan és minden tekintetben ajánltathatnék, akár végre az irodalomtörténész minden kívánságának megfelelné, ott hol az irodalmi dolgokat valódi történettudományozói lélekkel, teljes összefüggésben s bölcsészileg kívánja tárgyalatni”.¹⁴ Főként az irodalmi élet mozgató rugóinak, a külföldi eszmeáramlatok (pl. a reneszánsz) hatásának feltárását és az írói életrajzok gazdagabb, életszerűbb megrajzolását hiányolja.

2. Tanári segédkönyvként is számos Toldy-mű forgott közkezen.

a) A *Magyar Chrestomathia* című, 1853-ban megjelent két részes olvasókönyv az ékeesszólás, a költészet- és széptan tanításához tartalmaz példákat „a nagy gymnasiumok V. és VI., második évfolyamában pedig VII. és VIII. osztályai szükségéhez alkalmazva”. A 222 lap terjedelmű „első folyam” 103, a 242 lapos „második folyam” pedig 43 szemelvényt foglal magában műfaji csoportosítás szerint. Ezt a könyvét TOLDY 1865-ben kiadott irodalomtörténete előszavában szemléltetés céljából ajánlotta az irodalomtörténet tanárai számára.¹⁵

Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban a tanulói önállóságot szorgalmazó következő módszertani megjegyzés: „Általában a tanár meg nem állapodva a magyarázandó művek exegesisénél, némely jeles darabtól meg fogja az elmélet elvonását is kísérteni, másnál a tanítványok által fogja a mű eszméjét, az elrendelést, a lélektani motívumokat, a kivitelt és külső formát fejtegettetni, és segíteni őket a rejtettebb és felsőbb szépségnek úgy, mint a hibák vagy gyengébb helyeknek öntudatos felismerésében, hogy ezáltal bennök a széptani ítéletet jókorán felköltse és gyakorolja.”¹⁶

Az abszolutizmus korabeli magyartanítás nehézségeire utal az a pedagógiai szempont, „mely különösen a költői művek nagyobb részét kitiltotta ily chrestomathia-ákból” (uo.). Mivel a válogatás elsősorban műfajelméleti és nem irodalomtörténeti szempontból történt, néhány esetben kevésbé ismert szerzőktől is kölcsönzött a szerkesztő, általában azonban a XVIII–XIX. század kiemelkedő alkotóinak műveit gyűjtötte össze. E mű történetéhez tartozik, hogy az 1853–54-es tanévben a miniszteri rendelettel eltiltott tankönyvek jegyzékében szerepelt.¹⁷

b) A *magyar költészet története* c. két kötetes kiadvány TOLDY-nak az 1853–54. tanévben a pesti egyetemen tartott előadásait tartalmazza szinte szósz szerinti pontossággal.¹⁸ Közreadásával szerzőjének az volt a célja, hogy az eddigi név- és könyvcím felsorolás színvonaláról történeti rangra emelje az irodalomtörténetet. Az I. kötet ZRÍNYI pályakezdéséig 20, a II. kötet KISFALUDY Sándorig bezárólag 17 témakört foglal magában. Jobb összefoglalások hiányában a tanárok saját felkészülésükhöz ezt a könyvet nyilván a gimnáziumi oktatásban is felhasználták.

¹³ A magyar irodalomtörténet és legújabb kézikönyvei. Sárospataki Füzetek 1863. 847–874.

¹⁴ I. m. 856–57.

¹⁵ Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időkől a jelenkorig rövid előadásban. Bp. 1865. 6. old., 1. jegyzet.

¹⁶ Toldy: Chrestomathia, V.

¹⁷ Zsigmond, i. m. 111–112.

¹⁸ Toldy Ferenc: A magyar költészet története, 2 kötet, 1. kiadás Bp. 1854. I. kötet Zrínyi Miklósig, 240 old., II. kötet. Zrínyitől Kisfaludy Sándorig, 282 old., 2. kiad. Bp. 1867. 475 oldal.

c) *A magyar költészet kézikönyve* c. két kötetes monumentális szemelvénygyűjteményt irodalomtörténeti tankönyve előszavában TOLDY szintén a tanárok figyelmébe ajánlja az új és legújabb kor költészetének szemléltetésére.¹⁹ Az egyes korszakok kiemelkedő vagy jellegzetes irányzatát képviselő szerzők időrendben, pályaképük rajzával és legjellemzőbbnek vélt szemelvényeikkel szerepelnek benne. A szemelvények előtti életrajzok TOLDY kutatásaira épülnek, sok új adatot tartalmaznak. Közlésüket a művek jobb megértése szempontjából tartja fontosnak éppúgy, mint a könyvészeti adatokat és a nyelvi magyarázatokat. Lehetőleg egész darabokat közöl. Ahol a nagy terjedelem miatt ezt nem teheti, vázlatos áttekintést ad a kihagyott részekről. Az esztétikai méltatás iránt érdeklődő olvasókat irodalomtörténeti műveihez utasítja. A szövegközlést hűségre törekvés jellemzi, viszont „az írásmód a maihoz idomított, de úgy, hogy az írók olvasása (kiejtése) módja híven megtartatnék”. (IX. 1.) Ez a könyv az 1827–28-ban német bevezetéssel és életrajzokkal kiadott *Handbuch* alapján készült, de teljes átdolgozása és sokkal gazdagabb anyaga miatt egészen új munkának tekintendő. Megjelenését szerzője az elnyomatás nehéz éveiben a következő helyzetfelismeréssel indokolja: „... nem mondom dicsőségre, de csak önfenntartásunkra is, nincs más út, mint a nemzeti műveltség öntudata a múltban, s minden erőnkkel emelése a jövőben. Ehhez is, ahhoz is némileg járulni célja e kézikönyvnek is”. (X. 1.)

A XVI. századból néhány jeremiád ismeretlen költőjén kívül 9 szerző 33 szemelvénye szerepel a gyűjteményben. BALASSA Bálint 10 verse a vallásos és vitézi éneke közül való, szerelmi tárgyú nincs közöttük, mivel azokat e könyv megjelenése után jóval később, 1874-ben találta meg DEÁK Farkas a Radvánszky család radványi kastélyában, és először 1879-ben jelentek meg a SZILÁDY Áron-féle teljes Balassa-kiadásban.²⁰ A közölt versek olyan jól választottak, hogy közülük néhány hosszú időn át tantervi anyaga volt a gimnáziumi irodalomtanításnak. (Ének a végekről; Tavasz dicsérete, Bucsúének, Könyörgés bűnbocsánatért, Az Óceán mellett).

A XVII. századot hat szerző 32 szemelvénye képviseli a kötetben: RIMAY, BENICZKY, ZRÍNYI, LISZTI, GYÖNGYÖSI, KOHÁRI. A Zrínyi-művek közül kettő lírai vers (Arianna sírása, Feszület-re), hat pedig a Zrínyiaszából választott részlet.

A XVIII. századból választott húsz költő mindegyike számon tartott képviselője a magyar irodalomnak, közölt verseik száma: 226. A szerzők jórésze azóta már kiszorult az iskolai oktatásból, de a legutóbbi időig ott szerepelt BESSENYEI, BACSÁNYI és CSOKONAI. Az írói értékrend akkori sajátosságát jelzi, hogy BACSÁNYI-nak 10, CSOKONAI-nak 21, VIRÁG Benedeknek pedig 25 versét tartalmazza a gyűjtemény. BACSÁNYI-ról az olvasható, hogy „a kor ellen elkeseredésből inkább, mint meggyőződésből felkelt férfiú”. (I. k. 578. l.) A forradalmi versek helyett néhány szép elégiát (Tünődés, Gyötrődés) találunk a neve alatt. A közölt CSOKONAI-versek egy része (Zsugori uram, A Reményhez, Szerelem dal a csikóbőrös kulacshoz, Szegény Zsuzsi a táborozáskor) mindmáig tantervi anyaga a gimnáziumi irodalomtanításnak. Legfeltűnőbb az antiklerikális Konstancinápoly és az antifeudális Tempefői felvétele a gyűjteménybe.

A II. kötet a XIX. század 29 alkotójának 288 darabját tartalmazza. A szerkesztő szimpátiáját különösen élvező KAZINCZY 24, VÖRÖSMARTY 27 szemelvénnel szerepel. BERZSENYI rangját is jelzi a jó érzékkel kiválasztott 17 költemény. Köztük politikai mondanivalója miatt különösen figyelemre méltó a Napóleonhoz c. epigramma közlése. Az életművet lényegében jól reprezentálja a VÖRÖSMARTY-válogatás is. Itt csupán az V. Ferdinándhoz c. aulikus magasztaló óda nem illik a Szózat mellé. A tartalmi disszonancia azzal a szerkesztői elvvel magyarázható, amely „a kort, a szakokat s az egyéneket minél több s mindig jellemző oldalról” igyekszik bemutatni. A terjedelmi korlátozottság okozta, hogy egyes szerzők munkásságának illusztrálása minden jó törekvés ellenére nem a kívánt módon történt (CZUCZOR, SZIGLIGETI, TOMPA, PETŐFI, ARANY).

¹⁹ Toldy Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve* a mohácsi vésztől a legújabb időig. I. köt. Kisfaludy Sándorig, Pest, 1855. 735 oldal; II. köt. Kazinczy Ferentől Arany Jánosig. Pest 1857. 847 oldal.

²⁰ Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténet. Tudományos rendszerezés.* Bp. 1930. II. köt. 257.

Mindent összevetve mégis azt kell mondanunk, hogy a több mint 60 szerzőt reprezentáló csaknem 600 szemelvény a szerzők életrajzával és a legfontosabb könyvészeti adatokkal nagy segítség lehetett a könyvtárakkal nem eléggé fölszerelt iskolákban a magyar irodalomtörténet tanításának közvetett vagy közvetlen támogatására.

3. *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig* (rövid előadásban) című, 1864–65-ben Pesten megjelent mű hivatalosan engedélyezett tankönyvként több kiadásban (1868, 1872, 1878) hosszú időn át szerepelt a gimnáziumi tanításban. Bevezetésében a nagy terjedelem indoklására két érvet említ a szerző: 1. A rövid, vázlatos áttekintés csak olyan emberek számára hasznos, akik már ismert tárgy emlékezetbe idézését szeretnék ezáltal biztosítani, a részletadatokból az általánosításhoz próbálnak eljutni. Az irodalomtörténettel először találkozó tanulónak részletes tárgyalásra van szüksége. 2. A gimnáziumi könyvtárak nincsenek úgy ellátva, hogy a tanárok azok segítségével kellő módon megismerkedhessenek korunk irodalmának nevezetesebb műveivel, továbbá, nem áll rendelkezésre olyan bővebb, tudományos igényű irodalomtörténet sem, melynek alapján a szaktanár a vázlatosabb tankönyvet kiegészíthetné, ezért duzzadt a tervezettnek csaknem kétszeresére az anyag.

Stílusa „nem tankönyvi” jellegének védelmére legfőbb érve a stílus és egyéniség elválaszthatatlan egységének ténye. Ennek ellenére fölhatalmazza a tanárt arra, hogy figyelmeztesse tanítványait a könyv stílári erényeire és hibáira egyaránt, majd e megfigyelések alapján tanítványaival mindkét irányban vonjon le tanulságokat. A könyv iskolai használatára és az anyag feldolgozására vonatkozó javaslatok az egy évszázaddal ezelőtti irodalomtanítási koncepció mindmáig figyelemre méltó jelzései.

Az irodalomtörténeti folyamat minél alaposabb megértése érdekében TOLDY ajánlatosnak tartja a kortörténeti bevezetőket többször is elolvasatni a tanulókkal, majd a tartalomjegyzéket is többször nézegettetni velük, mert az is segít az irodalomtörténeti korok folytonos szem előtt tartásában. A teljes irodalomtörténeti anyag két részre (két osztályra) tagolásához KISFALUDY Károlynál javasolja a cezúrát. A legújabb irodalommal kezdést sem tudományos, sem didaktikai szempontból nem tartja kívánatosnak.

A tankönyvi anyag iskolai feldolgozására a következő módszertani lépéseket javasolja: egy paragrafust részeire osztva először a tanulókkal olvassassa föl a tanár. Ezután következze a benne előforduló irodalomelméleti, esztétikai és egyéb, a tanulók előtt ismeretlen vagy félig értett kifejezések magyarázata. A fogalomtisztázást, a műnyelv elsajátítását TOLDY az önképzés, továbbá a gondolkodás- és ízlésnevelés szempontjából nélkülözhetetlen követelménynek tartja. Az egyes §-ok tartalmának tisztázása után kell következnie szerzőnk útmutatása szerint annak a tanítási mozzanatnak, amikor a tanár saját szavaival elismétli a lényegét, majd megállapításai igazolására szemelvényt mutat be az osztályban, „melyet nemcsak értelmez, hanem széptanilag is méltat, még pedig mindenkor a korról vagy íróról hozott ítéletre vonatkoztatva.” (IX. 1.)

A szemléltetési nehézségek áthidalása céljából TOLDY néhány nevezetes szemelvény diktálására bátorítja a tanárt azzal, hogy közben utaljon helyesírási, nyelvtani és kifejező olvasási kérdésekre, tegyen észrevételeket az emfatikus, modoros olvasásra, nevelje tanítványait a művek tartalmához, jellegéhez illő, természetes hanghordozásra. Szövegválogatás céljából a középkorra ajánlja nagyobb irodalomtörténete (2. kötet, 3. kiadás, Pest, 1862.) Példatárát, az új és

legújabb korra a költészetben Kézikönyve (2. kötet, Pest, 1855—57.), a prózában Chrestomathiaja (2. kötet, Pest, 1853.) anyagát. A tanítás hatásfoka érdekében tanácsolja a tanárnak, hogy a tankönyvet esetenként érdekes életrajzi vagy kortörténeti kiegészítésekkel tegye színessé; saját belátása szerint elhagyhat, meg rövidíthet, vagy a tanulók egyéni olvasására is bízhat bizonyos §-okat. Az ismeretek ellenőrzésére vonatkozóan javasolja, hogy irodalmi témákról szóló feleletekben tanulói szabad előadás legyen a követelmény, vagyis az, hogy a tanuló saját szavaival mondja el a lényegét, ugyanakkor úgy véli: „a nyelvtörténeti szakaszok azonban (12, 18, 46. §) olyanok, melyek valóságos körültanulást kívánnak” (uo.).

A 440 lap terjedelmű, szemelvényeket nem tartalmazó, két osztályra szánt könyv 150 §-ból áll és a bevezetésen kívül négy részre tagolódik.

A bevezetés (1—4. §) az irodalomtörténet fogalmát és kiterjedését, illetve a magyar nemzeti irodalom és a magyar nyelv korszakait ismerteti kisebb stílárius módosításoktól és rövidítések-től eltekintve lényegében az 1851-ben kiadott irodalomtörténet megfelelő részének azonos módon. Ugyanez mondható az ó- és a középkor irodalmát tárgyaló részekről (5—8, 9—18. §) is. Az összevonás és tömörítés arányát mutatja, hogy ez utóbb említett műben az ó- és középkori magyar irodalom tárgyalására 73 §-ban 215 oldalt, itt 18 §-ban 31 oldalt fordít a szerző.

Az újkort tárgyaló harmadik rész (19—53. §) három kisebb korszakra bontva mutatja be anyagát: az egyetemes emelkedés kora (1526—1608), az első virágzás kora (1608—1711), a hanyatlás kora (1711—1772). A szépirodalmi alkotások mindegyik korszakban műfaji csoportosításban szerepelnek, emellett az alapkoncepcióknak megfelelően áttekintést ad a könyv a különféle szaktudományok korabeli helyzetéről is, továbbá fejezetenként közli a művek kiadására vonatkozó könyvészeti adatokat. A jelentősebb költők munkásságának ismertetése a következő mozzanatok szerint történik: pályakép, a nevezetesebb művek felsorolása, jellemzése, méltatása, a kiadások felsorolása, majd egy részletesebb életrajz.

A művelődéstörténeti és szépirodalmi témák tárgyalásánál egyaránt nagy számban szerepelnek nevek és címek, emiatt az irodalomtörténeti és esztétikai vonatkozású jellemzések, értékelések még a legkiemelkedőbb szerzőkre vonatkozóan is (BALASSI, ZRÍNYI) szűkszavúak. Szinte kivételnek tekinthetők ilyen szempontból az APÁCZAI CSERI János érdemeit méltató lelkes sorok a 42. §-ban.

A tankönyv harmadik részéből említésre méltó a felismerés, ahogyan TOLDY a kuruc költészet értékeire reagál. (38. §) Elsősorban „kor- és erkölcsfestő” tartalmuk „történelmi becs”-ét dicséri, de azt is megállapítja, hogy e népies politikai költészet vallásos és hazafias tárgyú darabjaiban „nem ritkán költői lélek sugallataival találkozunk”. Cím szerint említett versek: Tököli haditanácsa (1681), Tököli Imréről és Zrínyi Ilonáról (1683).

A legújabb kor (1772—1849) magyar irodalmát tárgyaló negyedik rész (54—75. §) három kisebb időszakot foglal magában: I. az újjászületés kora (1772—1807) BESSENYEI fellépésétől KISFALUDY Sándor virágzásáig. II. A nyelvújítás és nyelvszépítés egyszersmind a költői klasszicizmus kora (1808—1820). III. SZÉCHENYI kora (1831—1849). Az 1849 utáni időszak irodalmának tárgyalására szerzőnk azért nem vállalkozik, mert — mint mondja — „új politikai helyzet és eszmék folytán új igyekvések és irányzatok nyilatkoznak a jelen kor irodalmában. S valamint a nemzet állapotja változó félben van, úgy a szellemi mozgalom is forrongó folyamatot mutat, melynek fejleménye a jövőben rejlik. Átmeneti idő, erősödő tudományos irány mellett ízlési hanyatlással, melyből, ha isten is úgy akarja, egy újra rendezett és biztosított nemzeti lét fog egy újabb, egyetemes, egy harmadik virágzása korbá átvezetni. Történetének megírása is tehát a jövő kor feladatául marad”. (119. l.)

Az újjászülető magyar irodalom ismertetését TOLDY nem a fölvilágosodás ideológiai hatásából kiindulva végzi, hanem a különféle irodalmi iskolák szerint. BESSENYEI munkásságának tárgyalása során említi ugyan VOLTAIRE és MONTESQUIEU nevét, de eszmei hatásuk lényegét nem érinti. A francia irodalom hatását és a franciás iskola jelentőségét csak általános megállapításokra korlátozza: költészeti látókörünk tágítása, gondolatheli tartalmasság, a dikció nemesítése, a verstechnika javítása, s végre a széppróza megteremtése által a haladás néhány feltételének biztosítása. A korszak irodalmából legjelentősebbnek tartja TOLDY „a nemzeti költészet önálló, lehető legmagasabb kifejtésére” (62. §) törekvő új iskola követőinek munkásságát. Közéjük sorolja RÁDAY Gedeont, VERSEGHYt, BACSÁNYI-t, SZENTJÓBIT, KAZINCZYt, DAYKA Gábert, CSOKONAI-t és KISFALUDY Sándort, részletesebben azonban csak KAZINCZY, CSOKONAI és KISFALUDY munkásságával foglalkozik. A 63. §-ban KAZINCZY pályakezdő műfordításait és irodalomszervező munkásságát, a 64.-ben CSOKONAI költészetét méltatja. Pályája kezdetére

vonatközoán emlegeti ugyan a „népies iskola salak”-jának visszahúzó hatását, de végeredményben a lángelmét megillető méltatást mond róla, hangsúlyozva a költő lelkesedését a felvilágosodás és a szabadság iránt. A Dorottyával és a vígjátékokkal kapcsolatban elismeréssel szól CSOKONAI „népiességgel szövetkező komikumáról”, de kifogásként említi a nevelkedési környezethen gyökerező, leküzdhetetlen ízlésbeli hiányosságokat, melyek a költő munkáinak „mívelő erejét, különösen az ifjúság irányában, zavarják”. KISFALUDY Sándor kötetészetének érdemén felüli dicsérete a tankönyvíró hazafias lelkesedésével és nemzeti elfoglultságával magyarázható. A különbözö szaktudományok helyzetének áttekintése az előző fejezetekhez hasonlóan gondos és alapos.

Az 1808—1830-ig terjedő korszak tárgyalása (76—106. §) a nyelvújítás és KAZINCZY munkásságának részletes ismertetésével kezdődik. Ezután művek emítése nélkül rangjának megfelelő méltatásban részesül nyelve, ill. hazafiassága miatt BERZSENYI és KÖLCSEY. KATONA József Bánk bánja hazafias indíttatását és politikai tendenciáját viszont TOLDY nem ismerte föl, inkább csak jellemzésbeli gyengéit kifogásolja. KISFALUDY Károly legnagyobb érdemének tartja, hogy „nemzeti életet, alakokat, kifejezést vitt be az irodalomba, s így maga és követői a költészet és élet közt már tátongó hézagot szerencsésen áthidalták” (219. old.)

VÖRÖSMARTY pályakepe a műfajok szerinti taglalás miatt kissé töredezett. Ez még fokozódik azzal, hogy VÖRÖSMARTY, a lírai költőt is két részletben mutatja be a könyv: először mint pályakezdőt, az Auróra-kör tagját, KISFALUDY Károly és BAJZA költőtársát, másodsor pedig SZÉCHENYI korában, pályája csúcán. Ennek ellenére határozottan felismerhető itt az, amire HALÁSZ Előd is utalt, hogy ti. TOLDY VÖRÖSMARTY „a politikus korszak képviselőjeként méltatja”.²¹ Eposzírói munkásságát a „classical nemzeti eposz” betetőzésének tartja. (95. §) A Zalán futását nemcsak költői műnek, hanem „a nemzet ébredésével összefüggő politikai tett”-nek minősíti. Azt a sajátágát, hogy miért „hátrált a tiszta tárgyilagosság az öntudatos alanyi felfogás előtt” (240. old.), a politikai eseményekből magyarázza. A mű legsajátosabb lényegének regényességét, a képzelet eget-földet bejáró és a lélek minden hurján játszani tudó képességét említi. A Tündérvölgyben jelentkező népiességet viszont olyan „elszigetelt” jelenségnek tekinti, amely nem okoz határozott változást a magyar irodalom fejlődésében.²²

A sokirányú szakirodalom áttekintése után (97—106. §) a tankönyv befejező részében SZÉCHENYI korának tárgyalása (107—150. §) a kor fő vonásainak fölvezetésével, széles körű művelődéstörténeti tablóval kezdődik (107—132. §). Ezután (133. §) kerül sor VÖRÖSMARTY lírai költészetének bemutatására. Legrészletesebben a politikai jellegű versekkel foglalkozik a könyv. A leghíresebbeket (Szózat, Liszt Ferenchez, Fóti dal, Honszeretet stb.) cím szerint is említi. Összefoglalóan megállapítja róluk, hogy bennük „minden érlüktetése a közéletnek megfigyelve, emel, irányoz, eszméltet, lelkesít”. (371—72. l.) Az általános emberi problémákkal foglalkozó verseknek (Gutenberg albuma, Gondolatok a könyvtárban) rámutat haladó, demokratikus tartalmára. A vén cigányban hangsúlyozza az optimizmust, amellyel VÖRÖSMARTY átmeneti kétségbeesés után az emberiség sorsát nézi.

PETŐFI TOMPA és ARANY mellett mint „az új népies iskola bajnokát” említi a tankönyv. Dicséri eredetiségét, természetes egyszerűségét, teremto képzeletét, erkölcsi érzését, szenvedélyességgel párosult gyöngédségét, tematikai változatosságát, de szóvá teszi helyenkénti póriasságát, esetenként a lázításig ragadtatását. E tulajdonság megértésére a következő magyarázatot adja: „a demokratiát nemcsak az intézményekben, hanem az erkölcsökben is érvényesíteni kívánta; az embert annyira díszesítő önmérséklet helyett dachan és szertelenségben tettsett magának — tévedései is, költészetében elnézésünket, nem ritkán becsülésünket bírják. Csak a világgali meghasonlást sokaljuk meg, midőn gyűlöletben fajul el, mely lényegében mindig költőietlen, sőt túlzásaiban undort gerjeszt (A világ és én). De ez álláspontot szerencsésére hamar meghaladta”. (382. old.) TOLDY tehát a népiesség igazi jelentőségét nem ismerte föl, PETŐFI az elismerő szavak ellenére is lényegében érthetetlen maradt számára.

ARANY Jánosnak csak 1849-ig terjedő pályaszakaszát mutatja be a könyv. Toldijáról nagy elragadtatással beszél: dicséri szerkezetét, jellemzését és előadásmódját. Végső következtetése: Arany elbeszélő műveivel „a kor csúcára hágott, melyen, ha a jelek nem csálnak, első rangját meg is fogja tartani”. (451. old.)

TOLDYnak a forradalomtól való idegenkedését és az uralkodó osztály iránti szimpátiáját mutatja az is, ahogyan Eötvös művét, A falu jegyzőjét elmarasztalja a Magyarország 1514-ben című regényéhez képest.

A könyv tartalmi gazdagságát, sokrétűségét jelzi, hogy a szépirodalmi műfajok és a szaktudományok különbözö ágazatai mellett utal a jelesebb idegen művek korabeli műfordításaira és a magyar jeles írók kiadásának megkezdésére. A korszak végének jellemzése az 1848-as események átmeneti bénító hatásának ismertetésével fejeződik be. (150. §)

²¹ Halász i. m. 361.

²² Uo.

A könyv pozitívista jellegének bizonyítéka, hogy a címeken kívül kb. 780 név szerepel benne. A „nemzeti irodalomtörténet” koncepciójából következik, hogy világirodalmi kitekintést nem tartalmaz. A különösebb tartalmi megszorításokat nem jelölő korabeli tantervi előírásnak megfelelt, mert a magyar irodalom fejlődéséről 1849-ig teljes képet ad, csupán az utolsó 15 év irodalmi termésének ismertetését mellőzi. A tananyagnak mai értelemben vett didaktikai feldolgozására (gyakorlatok, feladatok, képi szemléltetés) nem tesz kísérletet, a könyv használatára vonatkozó előszava viszont pedagógiai tudatosság bizonyítéka. Bonyolult, olykor mesterkéltné fogalmazása a tanulhatóság rovására van. A címek kiemelését, a fő- és magyarázó szövegek, valamint a jegyzetek és könyvészeti adatok elkülönítését a betűtípusok és a betűnagyság célszerű változtatásával biztosítja a nyomdatechnika. Ennélfogva szerkezetileg jól áttekinthető a könyv.

Nagy anyagmennyisége azonban két év alatt heti 3 órában aligha volt alaposan feldolgozható. Indokolt a szerző bátorítása, hogy a tanár saját megítélése szerint hagyjon el, rövidítsen vagy a tanulók önálló otthoni olvasására bizzon egyes részeket.

Ennek a könyvnek a 2. kiadása két kötetre bontva Irodalmi Olvasókönyvvé bővítve 1868-ban jelent meg némi kis módosítással, de a rendszer, a felosztás és módszer változatlanul hagyásával. A két kötetet azzal indokolja az előszó, hogy a „felső gymnasiumokban” a magyar irodalomtörténet „két, sőt három osztályban adatik elő”, ezért a tanuló ne legyen kénytelen a könyvnek azt a részét is éveken át kezelni, amelyet az idő szerint nem használ. Ugyanitt stílusának nehézkességét a bírálókkal szemben így védelmezi TOLDY: „De irodalomtörténet *gyermeknek*, akár vén gyermeknek, nem való, s ha e könyv a nevelők felfogását meghaladja, az a hiányos széptani kiképzésnek betudandó, melyet pótolni nem az irodalomtörténet dolga. És e tudomány nem a pusztá emlékező, hanem a vele egyesült ítélő és érző tehetségnek tárgya lévén: ha e tehetségeket valamely tanintézet fejletlenül hagyta, ne az írókat vádoljuk, kinek azon fejlettségre, valamint a tanár segédkezésére már a tárgy természeténél fogva is, számíthatnia joga van”. (8. old.) Ha nem meggyőzőek is ezek, a nehézkes tankönyvi stílus mentségére szolgáló érvek, oktatási alapkövetelményként azt el kell fogadnunk, hogy az olvasási és szövegértési képességet „a széptani képzés” — mai terminológiával — a magyarázó és az irodalomolvasás fokán úgy kell megalapozni, hogy az megnyissa az utat a tanulók számára a legnehezebb műveltségi anyag birtokbavételéhez is.

Az új kiadás kisebb stiláris módosításokon és néhány bibliográfiai adat pótlásán kívül abban is különbözik az előbbitől, hogy apróbb betűkkel és kisebb sorközökkel készült. Ezért lett kisebb terjedelmű. Az első kiadás 1—75. §-a 181 lapjának itt 146, a 76—150. § 250 lapjának pedig 180 oldal felel meg. Mindez nem a tartalmi rövidítés, hanem a nyomdatechnika változásának következménye. A tényanyag gazdagodását mutatja, hogy az első kiadás név- és tárgymutatójában kb. 780, itt pedig 840 adat szerepel. Amaz tehát levegősebb, áttekinthetőbb, nyomdatechnikailag szebb kiadvány.

A címlap jelzi, hogy szerzőnk ekkor már a társadalomnak minden szempontból megbecsült, tekintélyes alakja, nyilvánvalóan a kiegyezési politika megbízható támogatója: kir. tanácsos, magy. tud. akad. igazg. és rendes tag, a m. kir. egyetemi könyvtár igazgatója, s a m. nyelvészet és irodalomtörténet rendes tanára, a m. kir. gymn. tanárvizsgáló bizottság elnöke. stb.

Az előbbieket gondos átjavítása után és az újabb tudományos felfedezések felhasználásával 1872-ben az Athenaeum kiadásában jelent meg a tankönyv 3. kiadása szintén két kötetben. Az előszó itt is figyelemre méltó irodalompedagógiai kérdést fejtet. Most azonban nem a nehézkes tankönyvi stílust, hanem a nagy

anyagmennyiséget, az irodalomtörténeti teljességre törekvés jogosultságát védelmezi a következő logikával, nyilván a könyvet használó tanárok kifogásaival szemben: „Van e könyvben sok, mit némely tanár feleslegesnek tart: de ez rá nem bírhatott, hogy a történelmet megcsonkítsam. Szerves egész az, melyet csak úgy érthetünk voltaképp, ha annak egész szervezetét ismerjük. Maga az egyes ágak tüzetes, önálló s helyes tárgyalása is az egész élőfának ismeretét teszi fel. S tudhatja-e a tanár, vajon az egyes, különösen tudományos, ágak bár rövid, de érdeklődést célba vevő, meleg és lelkes (a világért se cifra, s ne szónokias) előadása nem kelt-e fiatal tanítványaiban egy vagy más szak iránt különös figyelmet, nem támaszt-e ott egy nyelvészt, itt egy történészt, emitt egy természetkedvelőt, s így tovább?

Tankönyvnek kalauznak kell lehetni iskolában és iskolán túl, ezzé nem az által lesz, ha a nehézségeket önönal [onnan] mellőzzük, hanem, ha jó magyarázat által eloszlatjuk. Értem azon nehézségeket, mik a tárgyban fekszenek.

Az irodalomtörténet nemcsak a felvett irodalmat megismertetni van hivatva, hanem általában tudományos szellemet terjeszteni az által, hogy a tanítványokban szunnydó hajlamokat felköti s bizonyos pontig kifejt. De hogy az ily nevelő hatást gyakorolhasson, kell, hogy a tanár is átment legyen e nevelésen. Neki bírni kell mind azon ismeretekkel, melyeket az irodalomtörténet nem nyújt, hanem feltesz”. (9—10. old.)

A modern műveltségismény alapján könnyen vitába szállhatnánk a minél nagyobb ismerethalmazt reprezentáló irodalomtörténeti tankönyvtípus e lelkes hangú apológiájával. Ez azonban ma már teljesen felesleges volna. Emlékezetbe idézését csupán az indokolja, hogy ez a nézőpont és szemlélet, melyet a korszak egyik legtekintélyesebb tudósa képviselt és propagált, hosszú időn át rányomta bélyegét az irodalomtörténeti tankönyvírásra és az iskolai irodalomtanításra is.

Ez a kiadás tartalmát és szerkezetét tekintve lényegében azonos az előbbivel, csak külső kiállításában és terjedelmében mutat hozzá képest némi változást: ennek I. kötete 160 (az előző: 146), a II. 190, (amaz 180) lap terjedelmű. A terjedelmi változás oka nem tartalmi kiegészítés, hanem a jobb áttekintésre törekvő nyomdatechnika. Esztétikai szempontból nem ér fel az első kiadással.

1878-ban a Franklin Társulat felkérésére GYULAI Pál rendezte sajtó alá e könyv 4. kiadását, a régi kettő helyett egyetlen 404 oldalas kötetben. Néhány kisebb tévedés javításán, a jegyzetek hézagainak pótlásán, a régiebb írók 1872 után történt újabb kiadásainak említésén kívül egyéb változtatást nem végzett rajta. Az új könyv tehát lényegében a 3. kiadás alig változott utánnyomásának tekinthető.

4. Irodalomtörténeti tankönyve kiegészítésére 1868-ban szerkesztette TOLDY a mai szemelvénygyűjtemények ősenek tekinthető *Irodalomtörténeti Olvasókönyvet* is.²³ Az előszó szerint kiadásával az volt a célja, hogy „irodalmunk történetének minden fontos és jellemzetes mozzanatát követve, a választott példadarabok a történeti előadás felvilágosítására s némi részben legalább igazolására szolgálhasanak”. (I. köt. III. old.) A szerkesztő terjedelmi korlátok miatt teljességre nem törekedhetett: a bölcsészeti és szónoki műveket pedagógiai megfontolásból mellőzi. A különféle koroknak és irányoknak csak fő képviselőit mutatja be, de olyan válogatásban, hogy minden darab nemcsak önmaga, hanem az irodalomtörténet szempontjából is tanulságos legyen. A fontosabb nyelvemlékek közlését a magyar

²³ Toldy Ferenc: Irodalomtörténeti Olvasókönyv vonatkozással Magyar Irodalomtörténetére. Kötet. Pest, 1868. II. köt. Pest 1869.

„Entwurf” előírásával indokolja. A használat megkönnyítésére az ómagyar mutatóanyagok kivételével valamennyi szemelvényt saját korabeli helyesírással közöl. A írók „nyelvtani hibáit” nem javította, mert szerinte ez nem lehetséges, de figyelmezteti a könyvet használó tanárt, hogy az ilyet javítani, „kiemelni, megnevezni, megigazítani” soha ne mulassza el. A „széptani”, a mitológiai, történeti és földrajzi vonatkozások értelmezését a tanár feladatkörébe utalja, közülük jegyzetben csak keveset magyaráz.

Az I. kötet a tankönyv korszakbeosztása, illetve fejezetei szerint csoportosítva 404 kéthasábos oldalon a középkortól KISFALUDY Sándor írói életrajzokkal kiegészített 158 szemelvényt közöl. A középkori irodalmat a nyelvemlékek mellett néhány vallásos tárgyú irodalmi töredék képviseli, Janus Pannonius művei közül egy sem szerepel. A későbbi korok kiemelkedő szerzőitől közölt szemelvények száma a következő: I LOSVAI: 1, PESTI GÁBOR: 6, HETI: 2, BALASSA: 3, SZENCZI MOLNÁR: 4, ZRÍNYI: 6, APÁCZAI: 2, MIKES: 3, BESENYEI: 6, BACSÁNYI: 3, CSOKONAI: 6, KISFALUDY Sándor: 2.

TOLDY nevelői felelősségtudata és irodalomtanítási koncepciója szempontjából különös figyelmet érdemelnek a II. kötet előszavában fölvetett gondolatok. Az olvasókönyv szerkesztője mindenekelőtt kíváncsún tartja, hogy a tanár legálisan a fő irodalmi műfajok történetének és formai sajátosságainak megvilágításával a tanulók hiányos esztétikai műveltségét pótolja, „ezáltal az ifjakat ez ismeretek megszerzésére felgerjessze”. (II. k. III. oldal) Az ilyen magyarázatoktól várható, hogy azok is képesek lesznek „a szépművek alaki megítélésére”. (IV. old.)

Ugyanitt az olvasásra nevelés fontosságára így figyelmeztet: „ne mulassza el a tanár gyakrabban figyelmeztetni tanítványait, hogy iskolában nem olvasott darabokat is olvassanak otthon, bátorítsa fel kétségeik, tán észrevételeik nyilván előhozására, hogy azokat a többiek tanulságául is, eligazíthassa vagy helyeselhesse” (uo.).

Mindmáig időszerű az érvelés, amellyel TOLDY a gimnáziumi tanulókat „haszontalan verselgetések”, valamint „cifra és dagályos prózai eredeti semmiségek” helyett egy-egy értékes irodalmi alkotás önálló elemzésére, vagy tudományos művek áttanulmányozására, kivonatolására buzdítja. Magánszorgalmi feladatként ajánlja az író élete és művei közti kölcsönös összefüggés kiderítését. A felolvasás — mai kifejezéssel — a kifejező olvasás iskolai gyakorlásának szükségességét azzal indokolja, hogy még a felsőbb osztályokban is van ok néha olvasási gyakorlatokat tartani. Igen kevés ember tud, még a javából is „helyesen olvasni”. A továbbiakban felsorolja az e téren tapasztalható feltűnő hibákat, és módszereket ajánl azok fokozatos leküzdésére. A tárgyilagos tudós szájából kissé meglepő a szenvedélyes hang, amellyel a *társadalmi és politikai nevelés fontosságát* hangsúlyozza. Miután kijelenti, hogy „az iskola csak annyit ér, amennyit az életre készít”, így folytatja: „Közönségesen azt hiszik nálunk: a politikát nem szükséges tanulni; holott az a népek mai, külső belső bonyolult viszonyai folytán, már magában egy sokágú, nagy tudományos rendszert képez, melynek más ismeretek szükségesek segédít teszik, meg azonfelül soknemű élettapasztalásoknak kell kiegészíteniük”. (VIII. old.) Ezért kell megismertetni az ifjakat azoknak munkáival, akik a haza sorsára befolytak. Ez a magyarázata, hogy a haladó gondolkodású szónokok és politikusok műveiből is választott szemelvényeket Irodalmi Olvasókönyvébe.

A kiegyezést követő évek (1869-ben vagyunk) politikai hangulatát és a tények ultimátumának tudomásul vételre kényszerítő erejét világítja meg az okfejtés, amellyel az öregedő tudós egykori forradalmi indulatait föladva politikai nevelési koncepcióját magyarázza: „ismertessük meg [ti. az irodalmi műveket] elfoglaltság

és részrehajlás nélkül, tárgyilagos hűséggel és nyugalommal, az igazságot és érdeket, minden párttekitet félretételével méltatva: mi által, a szenvedélyeket csillapítva, a helyes álláspontokat kitüntetve, a helyes és nyugodt politikai ítélet kifejlését ez úton is előmozdíthatjuk, s így közvetve a polgári társaságnak is nem csekély hasznot teszünk. (VIII. old.) A művészet lényegének ismerete és szaktudománya tisztelete azonban kimondatja vele a mindmáig érvényes irodalompedagógiai alapelvet, mely szerint a politikai nevelést az irodalomtanárnak az irodalom sajátos eszközeivel kell végeznie. A helyes útról letérés veszélyét a következő szavakkal jelzi: „Csak azután a tanár, kinek nem lehet feladása bármely politikai felekezet részére már az ifjúság soraiban párthíveket toborozni — ez a szabadság elleni bűn volna — ne feledje el, miszerint neki mindenek felett a történeti, s különösen irodalomtörténeti állásponttól letérnie nem szabad, hogy ehhez képest sem több, sem kevesebb a teendője, mint a nemzet irodalmilag működő és nyilatkozó politikai értelmiségének minden oldalú és hű ismeretét terjeszteni, s hogy ezt tevéen lesz szakjának és a haza és a szabadság érdekeinek is hasznos képviselője”. (VIII—IX. old.)

Az olvasókönyv „műfajáról” az előszóban az olvasható, hogy „az nem pusztán iskolakönyv, hanem az életé is, mely kalauzul szolgálhat az irodalom nagy mezején még éveken át is”. E jellegénél fogva szeretné, ha a tanulók tanáraik hatására a tanulás befejezése után is megőriznék azt, sőt lassanként a korbéli jobb írók újabb kiadásainak megszerzésére is törekednének. „Így habár évek során át, de idővel egy válogatott magyar könyvtár birtokában találhatják magokat, melyből honszeretetek táplálékot, elméjük tanulságot, ízlésök nemesedést veend”. (IX. old.)

Az irodalomtanítás módszertanának lényeges kérdéseit érintik a fenti tanácsok és útmutatások, de ezeknél is többet mond TOLDY irodalomszemléletéről és nevelői szenvedélyéről az a lelkes biztatás, amellyel a magyartanárokat munkájuk fontosságára figyelmezteti: „Ily meggyőződéssel levén a magyar irodalom hatásáról, könyörgök, esdeklek minden magyar irodalmi tanárnak: fogja fel nagy hivatását, mely nem egyéb, mint a haza ifjú nemzedéke körében apostola, őre, ápolója lenni a magyar irodalomnak, s általa a nemzeti szellemnek. Életkérdés ez ma, midőn a belső viszály s a kívülről elkövetkezendő támadásoknál is veszedelmesebb ellenséggel állunk szembe: Európá messze előbbre haladt műveltségével, mely megül, ha magunkat általa meghódíttatjuk. De van egy harmadik, s ez az, hogy a magunk irodalmát ismerve, szeretve, de a külföldiek segédelmével élve tartsuk fenn magunkat! Oltsuk be tehát a magunkéba, amit lehet és kell, de ne engedjük, hogy az idegen műveltség a mienket elfojtsa, hogy a mienk helyébe lépjen. Amaz élet lesz nemzetünknek, ez annak halálává lenne”. (X. old.)

Ennek a nemzeti jelleget őrző, de az európai kultúra értékeinek átvételétől nem idegenkedő irodalomszemléletnek az illusztrálására válogatta szemelvényeit TOLDY olvasókönyve II. kötetében is, amely 659 kéthasábos oldalon 219 alkotást tartalmaz KAZINCZYtól ARANY Jánosig, pontosabban, 1849-ig. A legkiemelkedőbb szerzők szemelvényeinek száma a következő: KAZINCZY: 34, BERZSENYI: 10, KÖLOSEY: 6, KATONA: 1, KISFALUDY Károly: 14, VÖRÖSMARTY: 7, TOMPA: 7, PETŐFI: 7, ARANY: 2.

Toldy Ferenc tankönyvírói munkásságának jelentősége

Igaz, hogy az eszményi tankönyv modelljének kialakítása ma még a pedagógia előtt álló megoldandó feladat, de aligha vitathatók a legfőbb alapelvek, amelyekhez igazodnia kell. Közülük kézikönyveink a következőket emelik ki: marxista

eszmeiség, tudományosan hiteles ismeretanyag, összhang a tantervvel és a tanulók életkorával, érdeklődést keltő stílus, kedvébresztés a további tanulásra, jó szerkesztés, megfelelő betűtípus, a fejezetek végén összefoglalás, kérdések, gyakorlatok.²⁴

Első pillanatra világos, hogy ilyen követelmények tükrében TOLDY Ferenc tankönyvként használt művei közül a legjobbakkal szemben is több kifogás említhető. A korviszonyokban gyökerező ideológiai és irodalomszemléleti kötöttségeitől eltekintve — a szerzői indoklás ellenére — kifogásolható a tanulói befogadóképességet messze meghaladó hatalmas adathalmaz, a nehézkes stílus, a műelemzések, a szemléltetés és általában a tananyag didaktikai feldolgozásának hiánya. A nem közvetlenül tankönyvnek szánt művek pedagógiai szempontból még inkább elmarasztalhatók.

Mindezek ellenére TOLDY Ferenc irodalomtörténeti műveivel nagy szolgálatot tett a tankönyvírás ügyének és általában a középiskolai magyartanításnak. Hatalmas irodalmi anyagot föltáró kutatómunkájával, a felszínre hozott alkotások rendszerezésével, elsődleges értékelésével és kiadásával megteremtette a feltevéleket didaktikailag jobban kidolgozott, az oktatás követelményeit és lehetőségeit reálisabban számításba vevő irodalomtörténeti tankönyvek szerkesztéséhez. Munkássága a későbbi tankönyvírók nagyobb részének hosszú időn át zsinórmértékül szolgált.

Az irodalomtanítás módszertanának megalapozása szempontjából figyelemre méltóak azok az útmutatások, amelyek nemcsak a különféle tankönyvek iskolai használatához adnak eligazítást, hanem az olvasáson alapuló, ízlésfejlesztésre és fogalomtisztázásra törekvő, tanulói aktivitást szorgalmazó irodalomtanítás útját is egyengették.

²⁴ Nánási Miklós (szerk.) *Pedagógia*, Bp. 1971. 344.